

**ศึกษาหลักสัมมาอาชีวะเพื่อเป็นแนวทางแก้ไขปัญหามิจฉาณิชชา
ในสังคมไทย**
**a study of right livelihood for solving wrong trade problem in
the thai society**

พระสมุห์ประสิทธิ์ ธรรมทินโน (มนข้าง)^๑

ดร.เสรี ศรีงาม^๒

บทคัดย่อ

การศึกษาเรื่อง ศึกษาหลักสัมมาอาชีวะเพื่อเป็นแนวทางแก้ไขปัญหามิจฉาณิชชาในสังคมไทยผู้วิจัยศึกษาในวัตถุประสงค์ ๓ ประการ คือ ๑. เพื่อศึกษาหลักสัมมาอาชีวะในพระพุทธศาสนาเถรวาท ๒. เพื่อศึกษาปัญหาอาชีพมิจฉาณิชชาในสังคมไทย ๓. เพื่อวิเคราะห์หลักสัมมาอาชีวะเพื่อเป็นแนวทางแก้ไขปัญหามิจฉาณิชชาในสังคมไทย ผลการวิจัยพบว่า

หลักสัมมาอาชีวะในพระพุทธศาสนาเถรวาท หมายถึง การเว้นจากมิจฉาชีพทุกชนิด หลักธรรมที่เกื้อหนุนได้แก่ อริยมรรคมีองค์ ๘ อริยทรัพย์ ๗ อิทธิบาท ๔ ศีล ๕ สุจริต ๓ ทิฏฐธัมมิกัตถะประโยชน์ และกุลจิริฎฐิติธรรม ส่วนหลักธรรมที่ส่งเสริมสัมมาอาชีวะ ได้แก่ สังคหวัตถุ พรหมวิหารธรรม ขราวาสธรรม สปัปฺริสธรรม ความสันโดษ และเว้นจากอคติ ๔ ปัญหามิจฉาณิชชาในสังคมไทย มี ๕ ประการคือ สัตถวณิชชา สัตตวณิชชา มังสวณิชชา มัชชวณิชชา วิสวณิชชา มิจฉาณิชชาทั้ง ๕ มาสาเหตุมาจากการไม่มีคุณธรรม จริยธรรมขาดความมีเมตตา ตลอดจนทั้งเกิดความโลภ ความอยากได้จนต้องแสวงหามาเพื่อบำเรอตนเองให้เกิดความสุข

คำสำคัญ : สัมมาอาชีวะ, มิจฉาณิชชา

Abstract

Studying The study aims to solve three problems in the Thai society. The researcher studied three purposes: 1. To study the principles of righteousness in Theravada Buddhism. 2. To study the problem of occupational jealousy in Thai society. 3. To analyze the principle of righteousness to be. Solutions to the problem of jealousy in Thai society. The research found that

The principle of occupation in Theravada Buddhism is to abstain from all kinds of crimes. The principles that support it is that there is a virtue 8, Ariyasit 7, Thai 4, 5, 5, good faith. And Guljurit Dhitam The main principles that promote the righteousness include the sacred object, virtue, virtue, secularism, theology, theology, seclusion, and

^๑นิสิตหลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตนครราชสีมา

^๒อาจารย์ประจำหลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาปรัชญา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตนครราชสีมา

seclusion. There are 5 issues in Thai society. There are 5 aspects of the wisdom of Sattahip Vishnuvanijchana. Moral lack of mercy. The greed, craving, and the need to seek to reassure themselves to happiness.

Keywords : right livelihood, wrong trade

๑. บทนำ

พระพุทธศาสนาถือเป็นศาสนาที่สูงส่งด้วยหลักธรรม กล่าวคือผู้ใดปฏิบัติธรรมผู้นั้นย่อมมีความสุข ส่วนจะมีความสุขระดับใดนั้นขึ้นอยู่กับ การปฏิบัติของแต่ละบุคคลดั่งนั้น การศึกษาพระพุทธศาสนาจึงเป็นการศึกษาเพื่อถึงความหลุดพ้นหมายความว่าเริ่มต้นด้วยการศึกษาปริยัติให้รู้หลักการสำคัญจนเข้าใจแล้วจึงลงมือปฏิบัติคือ ทดลองปฏิบัติตามทฤษฎีที่เรียนมา และการปฏิบัตินี้จะนำไปสู่ความรู้แจ้งเห็นจริงแบบรู้แจ้งแทงตลอด จนสามารถเข้าถึงความหลุดพ้นคือพระนิพพาน เรียกว่ารู้แล้วละและปล่อยวางธรรมะในพระพุทธศาสนาจึงมิใช่มีไว้เพื่อศึกษาหรือตอบสนองความต้องการเพียงเพื่ออยากรู้เท่านั้น แต่เป็นการศึกษาเพื่อปรับเปลี่ยนพฤติกรรมของตนเองให้มีชีวิตที่ดีมีสุขแบบครองเรือนไปจนถึงสุขแบบพ้นจากเรือนและโลก^๓ การแสวงหาเลี้ยงชีพหรือการประกอบอาชีพเป็นกิจกรรมอย่างหนึ่งของมนุษย์ในสังคม ในพระพุทธศาสนามีหลักธรรมที่ใช้ฝึกฝนในการเรียนรู้ โดยให้สอดคล้องกับองค์ประกอบแห่งการดำเนินชีวิตเรียกว่า มรรคมีองค์ ๘ ได้แก่ ๑) สัมมาทิฐิ เห็นชอบ ๒) สัมมาสังกัปปะ ดำริชอบ ๓) สัมมาวาจา วาจาชอบ ๔) สัมมาภังคะ การงานชอบ ๕) สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีพชอบ ๖) สัมมาวายามะ เพียรชอบ ๗) สัมมาสติ ระลึกรชอบ ๘) สัมมาสมาธิ ตั้งใจชอบ สัมมาอาชีวะเป็นองค์มรรคในการพัฒนาในด้านพฤติกรรมทางด้านกายและวาจา(ศีล)ซึ่งช่วยเสริมสร้างในการพัฒนาคุณภาพจิตและปัญญาทำให้การพัฒนาครบกระบวนการพัฒนาไตรสิกขาเพื่อความมีชีวิตที่ดีงามประณีตยิ่งขึ้นถึงแม้การหาเลี้ยงชีพจะเป็นพื้นฐานการดำเนินชีวิตของมนุษย์ทุกคน แต่การแสวงหาปัจจัยในการดำเนินชีวิตจะต้องตั้งอยู่บนพื้นฐานทางจริยธรรมคือการดำรงชีวิตโดยสัมมาอาชีวะ

ปัจจุบันสังคมไทยมีปัญหาเรื่องการดำเนินชีวิต ซึ่งการดำเนินชีวิตจะต้องมีการประกอบอาชีพที่สุจริตจึงจะสามารถดำเนินชีวิตอย่างมีความสุขได้ ปัญหาเรื่องการประกอบอาชีพในสังคมไทยเป็นปัญหาที่ยังไม่สามารถแก้ไขได้ ดั่งเห็นได้จากสื่อต่าง ๆ เช่น ปัญหาการประกอบอาชีพค้าขาย เสพติด ค่าอาวุธสงคราม ค่าประเวณีซึ่งจัดเป็นมิจฉาณิชชาซึ่งเป็นอาชีพที่ไม่ควรกระทำตามหลักพระพุทธศาสนาปัญหาเหล่านี้เกิดจากคนในสังคมไทยมีความคิดที่เกิดจากการแข่งขันในสังคมตลอดทั้งมีความต้องการสนองความสุขความต้องการของตนเองอย่างไม่มีขีดจำกัดการประกอบอาชีพเป็นสิ่งที่มีความสำคัญเป็นอย่างยิ่งทุกคนต้องมีการประกอบอาชีพ เพราะการประกอบอาชีพเป็นที่มาของรายได้ เมื่อมีรายได้มนุษย์ก็นำมาเป็นค่าใช้จ่ายในการดำเนินชีวิตได้ อาชีพมีทั้งอาชีพที่เป็นสุจริตและที่เป็นอาชีพทุจริต อาชีพทุจริตนั้นสร้างปัญหาให้กับคนในสังคม อาชีพทุจริตในทางพระพุทธศาสนาไม่สนับสนุนเพราะเป็นเหตุนำมาซึ่งความทุกข์ การที่ชีวิตจะมีความสุขได้จะต้องเป็นอาชีพที่สุจริตอยู่ในศีลธรรมอันดี

^๓ เสนาะ ผดุงฉัตร, “เศรษฐกิจตามวิถีพุทธ”, พุทธจักร, ปีที่ ๕๘ ฉบับที่ ๖ (มิถุนายน ๒๕๔๗),

ผู้วิจัยจึงมีความสนใจอยากจะศึกษาหลักสัมมาอาชีวะเพื่อเป็นแนวทางแก้ไขปัญหาการประกอบอาชีพที่ทุจริตซึ่งการประกอบอาชีพเช่นนี้เป็นเหตุให้จิตใจและสังคมของคนไทยเสื่อมลง หากไม่หาแนวทางแก้ไขสังคมไทยก็อาจจะไม่สามารถเป็นสังคมที่สงบสุขได้ คนไทยควรจะมีแนวทางแก้ไขเพื่อเป็นการพัฒนาคน พัฒนาชาติของตนเองหากมีแนวทางแก้ไขอย่างยั่งยืนแล้วก็จะสามารถทำให้สังคมไทยเป็นสังคมที่ยั่งยืนเป็นสังคมที่มีความสุขความเจริญ และสุดท้ายปัญหาการประกอบอาชีพที่ทุจริตก็จะสามารถเบาบางไปจากสังคมไทยได้ และอาจหมดไปในที่สุด

๒. วัตถุประสงค์

๑. เพื่อศึกษาหลักสัมมาอาชีวะในพระพุทธศาสนาเถรวาท
๒. เพื่อศึกษาปัญหาอาชีพมิจฉาณาณิชชาในสังคมไทย
๓. เพื่อวิเคราะห์หลักสัมมาอาชีวะเพื่อเป็นแนวทางแก้ไขปัญหามิจฉาณาณิชชาในสังคมไทย

๓. วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยคุณภาพ (Qualitative Research) ซึ่งมีลำดับและขั้นตอนในการดำเนินการวิจัยดังต่อไปนี้

๑. ศึกษาค้นคว้าและรวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Sources) คือ พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๓๙
๒. ศึกษาค้นคว้าและรวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary Sources) มีอรรรถกถา ฎีกา ปกรณวิเสสอื่นๆ ตลอดจนทั้งเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องในเรื่องนี้
๓. วิเคราะห์ ข้อมูลทั้งหมดตามกรอบวัตถุประสงค์
๔. เรียบเรียง และสรุปผลการวิจัยพร้อมเสนอแนะ
๕. เสนอผลการวิจัยโดยวิธีพรรณนาวิเคราะห์ (Descriptive Analysis)

๔. ผลการศึกษา

๑. **หลักสัมมาอาชีวะในพระพุทธศาสนาเถรวาท** หมายถึง สัมมาอาชีวะ หมายถึง การเว้นจากมิจฉาชีพทุกชนิด ประกอบแต่การงานที่สุจริต ไม่ผิดกฎหมาย ไม่ผิดศีลธรรม ไม่ก่อให้เกิดความเดือดร้อนทั้งแก่ตนเองและบุคคลอื่น การดำเนินชีวิตด้วยการทำมาหากินเลี้ยงชีพที่สุจริต ปราศจากการหลอกลวง ทรมาน ต้มตุ๋น หน้าเลือด ไม่ประกอบอาชีพที่เป็นภัย เช่น ค้าอาวุธ ค้าเนื้อสัตว์ ค้าสิ่งมีชีวิต ค้าสารเสพติดและสารพิษให้โทษ เป็นต้น ผู้ดำเนินชีวิตตามแนวสัมมาอาชีวะโดยนัยนี้ ย่อมไม่ควรประกอบอาชีพในโรงงานผลิตอาวุธโรงฆ่าสัตว์ หรือ โรงงานสร้างสารพิษอันก่อให้เกิดมลภาวะต่อมนุษย์ สัตว์ สิ่งแวดล้อม รวมถึงการที่ไม่ประกอบอาชีพตามบ่อนการพนัน ซ่องโสเภณี และการยิงนกตกปลาซึ่งถือเป็นการฆ่าสัตว์ตัดชีวิตด้วย เช่นเดียวกันกล่าวโดยสรุป การประกอบสัมมาอาชีวะ หมายถึงการทำมาหากินเลี้ยงชีพที่เพียงแต่ไม่เป็นพิษเป็นภัยต่อสิ่งมีชีวิตและต่อสิ่งแวดล้อมเท่านั้นแต่ต้องเป็นการประกอบอาชีพที่เอื้ออำนวยให้เกิดความสุข ความสำเร็จตามอัตภาพของบุคคลแต่ละคนด้วย หลักธรรมที่เกี่ยวพันได้แก่ อริยมรรคมีองค์ ๘ อริยทรัพย์ ๗ อิทธิบาท ๔ ศีล ๕ สุจริต ๓ ทิฏฐธัมมิกกัตถะประโยชน์ และกุศลจริฎฐิติธรรม ส่วนหลักธรรมที่ส่งเสริมสัมมาอาชีวะ ได้แก่ สังคหวัตถุ ๓ พรหมวิหารธรรม ๗ ฐาปนาธรรม ๓ ปุริสธรรม ๓ ความสันโดษ และเว้นจากอกติ ๔ เมื่อตนเองและบุคคลอื่นได้รับผลจากการเลี้ยงชีพที่สุจริต ก็จะส่งผลให้เกิดการอยู่ร่วมกันในสังคมอย่างปกติสุข ไม่มี

เบียดเบียนทำร้ายกัน คนในสังคมจะมีแต่การเอื้อเพื่อเผื่อแบ่งปัน รู้จักคิดสร้างสรรค์สิ่งดี ๆ ให้เกิดขึ้นในสังคม ผลที่ได้รับจึงมีแก่บุคคลทุกฝ่ายอย่างแท้จริง

๒. ปัญหามิฉฉาวนิชชาในสังคมไทย พบว่า การประกอบอาชีพที่ผิดกฎศีลธรรมหรือที่เรียกว่า มิฉฉาวชีพ ยังเป็นปัญหาที่ยังไม่สามารถแก้ไขได้ อาชีพที่เป็นอันตรายและเป็นปัญหาหลักในการทำลายชีวิตมนุษย์ตลอดทั้งสัตว์ที่อาศัยอยู่ร่วมกัน มี ๕ ประการคือ สัตถวนิชชา การขายอาวุธ สัตตวนิชชา การค้าขายมนุษย์ มังสวานิชชา ค้าขายสัตว์เป็นที่ยังมีชีวิต สำหรับฆ่าเพื่อเป็นอาหาร ส่งเสริมทารุณกรรม มัชชวานิชชา การค้าขายสุราและของมีเนเมา โดยการกล่าวครอบคลุมหลักการถึงการไม่ให้ค้าขายสารเสพติดทุกชนิด วิสวานิชชา การค้าขายยาพิษ ซึ่งเป็นอันตรายต่อผู้ใช้ รวมทั้งสารเคมีที่อันตรายต่อชีวิต คน, สัตว์ สาเหตุปัญหาการประกอบมิฉฉาวชีพทั้ง ๕ มาสาเหตุมาจากการไม่มีคุณธรรม จริยธรรมขาดความมีเมตตา ตลอดทั้งเกิดความโลภความอยากได้จนต้องแสวงหามาเพื่อบำเรอตนเองให้เกิดความสุขแต่เมื่อพิจารณาแล้วการกระทำเช่นนี้เป็นการสร้างความทุกข์มากกว่าเกิดความความสุขเมื่อพิจารณาผลระยะยาวเป็นความสุขที่ยั่งยืนเพราะทำให้สังคมเกิดความเดือดร้อนทำลายและเบียดเบียนทั้งชีวิตของตนเองและผู้อื่น การประกอบมิฉฉาวชีพดังกล่าวส่งผลกระทบต่อตนเองและสังคมเกิดความทุกข์เป็นที่มาของความเสื่อมทำให้การพัฒนาสังคมเกิดความล่าช้าตลอดทั้งทำให้คุณธรรม จริยธรรมขาดหายไปจากสังคม ดังนั้น มิฉฉาวชีพดังกล่าวจึงเป็นปัญหาหลักที่มวลมนุษยจะต้องช่วยกันขจัดเพื่อความผาสุกของตนเองและสังคม

๓. หลักสัมมาอาชีพะเพื่อเป็นแนวทางแก้ไขปัญหามิฉฉาวนิชชาในสังคมไทย คนในสังคมไทยสามารถนำหลักสัมมาอาชีพะมาเป็นแนวทางแก้ไขปัญหามิฉฉาวนิชชาในสังคมไทยได้โดยการ ใช้หลักสัมมาอาชีพะในแง่การแสวงหา การใช้หลักสัมมาอาชีพะในแง่การครอบครองรักษา การใช้หลักสัมมาอาชีพะในแง่การบริโภคใช้จ่าย และหลักการพัฒนา กาย จิตและปัญญาเพื่อไม่ให้เกิดมิฉฉาวนิชชา หลักสัมมาอาชีพะในแง่การแสวงหาผู้วิจัยเสนอแนวทางให้สังคมไทยควรแสวงหาอาชีพที่ถูกต้องและควรเว้นการประกอบอาชีพ ที่ผิด ๓ ทางได้แก่ ๑.ทางกาย ๒.ทางวาจา ๓.และทางใจ ทางกาย

การใช้หลักสัมมาอาชีพะในแง่การครอบครองรักษาเพื่อแก้ไขปัญหามิฉฉาวนิชชาในสังคมไทยปัญหามิฉฉาวนิชชาในสังคมไทยส่วนหนึ่งมีสาเหตุเกิดมาจากการไม่รู้จักรักษาอาชีพที่สุจริตของตนเองและการไม่รู้จักรักษาทรัพย์ของตน สัมมาอาชีพะในแง่การรักษาจะเป็นแนวทางที่ส่งเสริมให้คนในสังคมไทยรู้จักคุณค่าของอาชีพที่รู้จักคุณค่าของทรัพย์สินที่ตนเองครอบครองแนวทางการแก้ไขคือ การแสวงหาทรัพย์จากการประกอบสัมมาอาชีพ ด้วยความขยันหมั่นเพียร อุตสาหวิริยะ ทรัพย์ที่ได้มาย่อมมีทั้งความสะอาด บริสุทธิ์ และควรค่าแก่การเก็บคุ้มครองรักษา และใช้จ่ายอย่างเหมาะสม

การใช้หลักสัมมาอาชีพะในแง่การบริโภค หลักสัมมาอาชีพะในแง่การบริโภคเป็นสิ่งสำคัญอีกประการ ปัญหาหลักๆ ที่ทำให้คนในสังคมไทยประกอบอาชีพที่ผิด ที่เรียกว่ามิฉฉาวนิชชา ๕ ประการ ส่วนหนึ่งมาจากการไม่ปฏิบัติตามหลักสัมมาอาชีพะในแง่การบริโภค คนในสังคมไทยมักเป็นบริโภคนิยมสมัยใหม่ การใช้เงินหรือสิ่งของเกิดความฟุ้งเฟ้อเกินความจำเป็น จนเป็นเหตุให้เกิดหนี้สินท่วมตัว เมื่อเกิดหนี้สินท่วมตัวย่อมทำให้เป็นสาเหตุคิดอยากจะทำประกอบอาชีพที่ทุจริตซึ่งเชื่อว่า จะสามารถทำให้รวยเร็ว ๆ มีหน้าตาทางสังคม สิ่งเหล่านี้เป็นค่านิยมที่เป็นปัญหาที่ยังไม่สามารถแก้ไข

ได้ แนวทางในการใช้หลักสัมมาอาชีวะในแง่การบริโภคใช้จ่ายเพื่อแก้ไขปัญหาสังคมในสังคมไทย คนไทยควรเดินทางสายกลางตระหนักให้รู้จักคุณค่าที่แท้จริงและคุณค่าเทียมเพื่อจะทำให้ตนเองไม่เกิดความอยากได้หรือความโลภมากเกินไป แนวทางการแก้ไขคือ ๑. การบริโภคใช้จ่ายทรัพย์ตามหลักสมชีวิตาสมชีวิตา และการบริโภคใช้จ่ายทรัพย์ตามหลักโภคอาทิยะ

๕. บทสรุป

สัมมาอาชีวะในพระพุทธศาสนาเถรวาท หมายถึง การเว้นจากมิจฉาชีพทุกชนิด หลักธรรมที่เกี่ยวเนื่องได้แก่ อริยมรรคมีองค์ ๘ อริยทรัพย์ ๗ อิทธิบาท ๔ ศील ๕ สุขจิต ๓ ทิฏฐธัมมิกัตถะ ประโยชน์ และกุศลจิรัฐติธรรม ส่วนหลักธรรมที่ส่งเสริมสัมมาอาชีวะ ได้แก่ สังคหวัตถุ ๓ พรหมวิหาร ๔ ธรรม ๗ ขาวาสธรรม สปัปปีตธรรม ความสันโดษ และเว้นจากอกตติ ๔

ปัญหาสังคมในสังคมไทย พบว่ามีการประกอบอาชีพที่ผิดกฎหมายศีลธรรมหรือที่เรียกว่า มิจฉาชีพ ยังเป็นปัญหาที่ยังไม่สามารถแก้ไขได้ อาชีพที่เป็นอันตรายและเป็นปัญหาหลักในการทำลายชีวิตมนุษย์ตลอดทั้งสัตว์ที่อาศัยอยู่ร่วมกัน มี ๕ ประการคือ สัตตถาณิชชา สัตตถาณิชชา มังสวณิชชา มัชชณิชชา วิสวณิชชาหลักสัมมาอาชีวะเพื่อเป็นแนวทางแก้ไขปัญหาสังคมในสังคมไทย คนในสังคมไทยสามารถนำหลักสัมมาอาชีวะมาเป็นแนวทางแก้ไขปัญหาสังคมในสังคมไทยได้โดยการ ใช้หลักสัมมาอาชีวะในแง่การแสวงหา การใช้หลักสัมมาอาชีวะในแง่การครอบครองรักษา การใช้หลักสัมมาอาชีวะในแง่การบริโภคใช้จ่าย และหลักการพัฒนา กาย จิตและปัญญาเพื่อไม่ให้กระทำมิจฉาณิชชา การนำหลักสัมมาอาชีวะมาใช้จะสามารถเป็นอีกแนวทางหนึ่งในการแก้ไขปัญหาสังคมในสังคมไทย

๖. ข้อเสนอแนะ

ข้อเสนอแนะในการทำวิจัยครั้งต่อไป

๑. ควรมีการศึกษาเปรียบเทียบหลักสัมมาอาชีวะ ในพระพุทธศาสนากับศาสนาอื่นเพื่อให้เห็นความเหมือนและความแตกต่างและจุดร่วมของแนวคิด

บรรณานุกรม

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

โกศล วงศ์สวรรค์. **ปัญหาสังคมไทย**.กรุงเทพมหานคร : รวมสาส์น, ๒๕๔๓.

คณิน บุญสุวรรณ, ๗ ปี **ปฏิรูปการเมือง หนีเสือปะจระเข้**, กรุงเทพฯ : สุขภาพใจ, ๒๕๔๗.

ชัยอนันต์ สมุทวณิช. **ทฤษฎีใหม่ : มิตที่ยิ่งใหญ่ทางความคิด**. กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิคอน

ราดอาคนาวร์, ๒๕๔๑.

ณรงค์เพ ชรประเสริฐ. **ต้นขั้วกลางไทยกระแสทุนนิยม**, กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๘.

ประเวศ วะสี. **อนาคตการเมืองไทย**. กรุงเทพฯ : หมอชาวบ้าน, ๒๕๓๔.

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒. กรุงเทพฯ : นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่นส์, ๒๕๔๖.

พระเทพเวที (ป.อ. ปยุตโต) พุทธธรรม (ฉบับปรับปรุงและขยายความ). พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร :

โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์, ๒๕๓๒.

เสนาะ ผดุงฉัตร. **เศรษฐกิจตามวิถีพุทธพุทธจักร**. ปีที่ ๕๘ ฉบับที่ ๖ มิถุนายน ๒๕๔๗.